

PESTTJØRNE

INDLEDNING

Middelalderens *morbus pestis* er den største katastrofe, som har ramt Europa i historisk tid. Soten var kendt også i antikken, men 1300-tallet blev det store pestsekkel.

Byldepesten hærgede Italien 1329–32, så fulgte den epidemi, der i Skandinavien blev kaldt *digerdøden*, *mærkedøden*, *mandedøden*, *den store død*, *den store mandekval*, på Island *bólmasótt*, men først fra 1601 litterært ”den sorte død” på grund af mange patients hæmorrhagiske exantherer. Sygdommen kom 1346–47 fra Kina og Indien til Krim, med handelsskibe årene efter til Balkan og Norditalien. Trods alle isoleringsforsøg spredtes den hurtigt over hele Europa. 1348–50 nåede soten Danmark, Norge og Sverige.

Adskillige byer og landsdele blev næsten affolket, hele generationer uddøde. Utallige flygtninge førte smitten til endnu skånede egne. Lægerne stod helt magtesløse mod denne ”dæmoniske” sot, datidens hygiejniske og sanitære forhold var yderst dårlige, der kunne ikke etableres desinfektion af drikkevandet, effektive spærrezone osv., gudstjenesterne fortsatte.

1352 var pesten i aftagen. De historiske kilder er sparsomme og nævner ingen tal på dødsfrene, blot at sygdommen var meget smitsom og næsten altid medførte døden. 25 millioner eller en fjerdedel af Europas daværende befolkning er dog næppe for højt et skøn. Mansa regner med, at hver tredie indbygger i Danmark døde af pesten, der navnlig synes at have ramt Jylland. Andre mindre epidemier indtraf 1361, 1405, 1446, 1450, 1460, 1484, 1550–54, 1563–66 (i Frue Kirke, København, blev 1564 jordet 700–800 mod normalt 60–70 om året; i Musse herred på Lolland

Pesten skildrad av Nicolas Poussin, 1630. Musée du Louvre.

døde 1566 3 555 mennesker af pest), med korte mellemrum 1568–99. Det må dog tilføjes, at ”pest” dengang betegnede enhver ondartet og vidt udbredt sygdom (jvf. nedenfor). Den sidste omfattende epidemi 1663–68 krævede alene i London 70 000 dødsopfre, og endnu 1710–11 døde mindst 18 000 af Stockholms og 23 000 af Københavns indbyggere eller cirka hver tredje borger af pest.¹

Til sotens udbredelse bidrog også et slet organiseret begravelsesvæsen. Når epidemien var på det højeste, kunne det fornødne antal kister ikke fremskaffes, og talrige pestofre måtte begraves uden. 1711 bukkede i løbet af fire døgn 30 gravere, ligbærere og -kuske under for sygdommen, så kun seks var tilbage, fanger fra Bremerholm måtte frigives til arbejdet (de døde også på nær ti), siden blev et par hundrede soldater sat til at grave lange kuler ”til nogle tusinde lig”. Alligevel lå ligene – ofte udækket – 3–4 døgn før begravelsen. Uden for Kastellet og Østerport blev et sted 40 gruber 200–300 alen lange fyldt med lig, mange uden kiste. Myndighederne påbød, at ofrene skulle begraves senest 24 timer efter dødens indtræden, og at gravene skulle være mindst tre alen dybe. Men da 3–4 lig blev anbragt oven på hinanden, afgav pladserne en frygtelig stank, der måtte stilles jerngryder med brændende tjære, svovl og salpeter for at ”rense” luften.

Men selv mens pesten rasede værst, fortsattes uskikken at begrave fornemme og velhavende folk under kirkegulvet – *hvor ligkister åbenlyst ... uddunster en lugt, som borgerlige småfolk må have den ære at indånde for at erindre kadaveret af noblessen.*² For at anbringe nye kister måtte gamle graves op, længe før ligene var helt opløst. Under gulvet levede desuden mange rotter. Men først 25 februar 1805 blev det ved lov forbudt at gravsætte i kirkerne og bestemt, at der skulle anlægges og indvies kirkegårde.

I Sydeuropa indrettedes særlige pestkirkegårde, hos os synes man før 1700-tallet at

Förekomst av pesttjörn. De icke-ifyllda cirk-larna symboliserar platser där man betonat att träden inte får fällas eller där ett fällande är förknippat med något slags straff.

have anbragt ligene vest eller øst for kirken, men jævnligt nævnes også pestkuler og -høje på åben mark langt fra kirken. Pest, hungersnød og Svenskekrigene er de skelsættende begivenheder, der oftest omtales i vore sagn. En indskrift på Snebjerg kirkes sydside oplyser, at 1602 døde 209 af sognets indbyggere af pesten. De blev iflg. sagnet gravlagt under den lille ”pesthøj” øst for kirken.³

TJØRNEN PÅ FÆLLESGRAVEN

Pestens smitstof blev via gnaveres (især rotters) lopper overført til mennesker. Bakterien *Pasteurella pestis*, fundet 1894 i patienternes pus og opkastning, kan aktivt leve lang tid i jorden; hvis rester af ligene blev gravet op, risikerede man en ny epidemi, og erfaringer i så henseende har sikkert meget tidligt belagt pestkulerne med tabu.

En lang række sagn hævder, at der over fællesgravene blev plantet tjørn. De kraftige torne skulle afholde folk fra at grave og husdyr fra at græsse på stedet. Ofte tilføjes, at hvis tjørnen forsvinder, sker en ulykke.

Omkring i sogne som St. og Ll. Solt, Oversø, Havetoft og Siversted [Sydslesvig] ses her og der ensomme tjørne vokse ikke alene i et skel, men også inde på marken; disse tjørne ryddes eller fældes ikke. Det fortælles, at hvor de ensomme tjørne vokser, begravendes i sin tid mennesker og dyr, som var døde af pesten. Når jorden var kastet til, plantedes tjørne, de skulle være et værn mod, at ingen dyr rodede, at ingen mennesker gravede i eller pløjede den jord.⁴

Først i nyere tid har bensaamlere gennem søgt sydjyske pestkuler og eksporteret knoglerne til England, men egnens folk greb ikke sjældent ind og krævede det standset af frygt for smitten.⁵

Ligene jordedes massevis i fællesgrave, ofte på et afsides sted uden for byen, og på graven plantede man en hvidtjørn til tegn på, at graven ikke måtte berøres i fremtiden,⁶ man kastede ifølge sagnet ... alle de døde i en kule på kirkegården og plantede tjørn derpå, for at folk skulle tage sig i agt og ikke komme for nær, da man troede, at selve uddunstningerne af graven kunne smitte (Skamby Nordfyn 1843).⁷ De skarpe torne var tegn og advarsel, at der på dette sted ikke måtte graves, da sygdommen ellers formedelst de opgravede lig igen kunne fremkomme.⁸

Kirkegårdenes indviede jord kunne ikke rumme de døde, man slæbte dem derfor ud på marken i store dynger for at begrave dem dér, og oven på en sådan grav plantede man en hvidtjørn for at advare efterslægten fra at røre ved dette sted. Endnu efter 500 års forløb står trindt omkring på vore marker nogle mærkværdige gamle hvidtorn under navn af "pesttorn"; de fredes af bønderne, thi de

Tjørn eller hagtorn (Crataegus), ur C. A. M. Lindmans Nordens flora, 1917.

står på vore forfædres grave. Hele det vestlige Fyn er rigt på sådanne enkeltstående gamle hvidtorn (1874).⁹

Det foreliggende stof om pesttjørne i forbindelse med menneskegrave er her anført i topografisk rækkefølge¹⁰ (i forbindelse med kvægpest):

1. Den meget store og gamle *Håskystorn* på stengærde vest for Spraglehøj ved Roskilde Fjord (164) skulle være plantet over pestlig. Gravede man penge ned ved rødterne, var folk og fæ værnet mod sygdom; nogle børn fandt mønter her, brugte dem til slik og fik gulsot. Fældet o. 1905, kort efter døde manden, som gjorde det – *han skulle aldrig have rørt ved den tjørn*, sagde folk på egnen.¹¹

2. Pesttjørn på mark i Salløv ved Roskilde (195).¹²
3. Pesttjørn ved Skensved (203) tjente som sømærke.¹³
4. Lidt vest for Høng (291) stod en tjørn plantet over ofre for den sorte død og måtte ikke fældes, så skete en ulykke.¹⁴
5. Under nu forsvundet hvidtjørn på mark i Egebjerg sogn (336) lå en grav fra pestens tid, blev den ryddet, brød sygdommen atter ud.¹⁵
6. *Kirketornene* på Omø (461) ved vejen fra havnen til byen; her var pestdøde begravet og færdedes spøgelse.¹⁶
7. Midt på gården Brodal's mark (506) stod en pesttjørn, der ikke måtte ryddes, da gården ellers blev ramt af uheld; o. 1930 lod en ny ejer den fjerne, hvilket dens tidligere ejer var ilde berørt over.
8. Fra Lolland blev de spedalske ført til Askø (772) og bragt i land ved Kenemas Pynt; når de døde, begravede man dem på kirkegården og plantede nogle tjørne, de står der endnu (1949) og kaldes pesttjørnene.¹⁷
9. Ingen turde røre en fredlyst hvidtjørn på Bogense kirkegård (855), fordi en trolld lå begravet under den. Der har stået en pesttjørn på Kappelsmøllegårdens gårdsplads.¹⁸
10. Under en torn nord for Store Ernebjerg (867), et af Fyns højeste punkter, er fundet en lille brønd med knogler fra den sorte døds tid.¹⁹
11. En stor hvidtjørn *Pestbusken* står (1941) ved mose i Brændekilde (871) og blev iflg. sagnet plantet over pestofre begravet i mosen.²⁰
12. I Tommerup sogn (876) skal næsten alle være døde af pesten, på fællesgraven står (1943) en vældig ældgammel hvidtjørn, og ingen tør røre den, for så kommer ulykke over gerningsmanden og hele byen.²¹
13. Tjørn over pestofre på mark i Norup sogn (921); da man begyndte at fælde den, døde tre heste, og så blev den fredet.²²
14. En meget stor hvidtjørn på pestdødes fællesgrav i det sydvestlige hjørne af Skamby kirkegård (936) er omtalt første gang 1819.²³ Den blev plantet, for at ingen skulle åbne graven og pesten bryde ud igen. På stedet skal være fundet en mængde knogler. Det var farligt at gå ind under træet, og gik man tre gange baglæns omkring det, faldt man død om (!). Børn skulle spytte, hvis de af vanvare kom tjørnen for nær, ellers fik de hovedpine. *Det fortælles, at den har stået her helt fra Valdemar Atterdags tid*, men biskop Jacob Madsens ret udførlige beskrivelse af kirken 1590 nævner hverken træet eller sagnet. Tjørnen blev måske plantet under en pestepidemi i 1600-tallet, og dens usædvanlige størrelse gjorde, at den blev knyttet til pesten i middelalderen. Stormfældet 11 oktober 1933, men en ny tjørn blev plantet samme sted.²⁴
15. For nogle år siden blev flere stammer af en gammel pesttjørn fjernet i hegn ved Sebjerggård (1023).²⁵
16. Ved Kværndrup findes (1946) to pesttjørne, fældes de, udbryder pest på ejernes gårde – den ene erklærede, at tjørnen aldrig ville blive ryddet, for *jeg vil ikke bringe nogen sot her til landet*.²⁶ *Knubbjergtornen* på Knubbjerg i Kværndrup Vænge var iflg.

Pesttjørn i Kværndrup, Midtfyn. Foto: N. Jensen, 1908. Dansk Folkemindesamling.

- sagnet plantet over pestdøde mennesker (o. 1850),²⁷ en anden pesttjørn står i Rokkeryden, Trunderup Vestermark (1042).²⁸
17. Hist og her ved Hostrup og Jordløse stod (1908) enlige fredede hvidtjørne midt i kornmarker og græsninger, de var iflg. sagnet plantet over hedenske vender begravet uden for kirkegårdene, andre sagde, at tjørnene stod over pestlig (1068).²⁹
18. Tjørnene på Dejrup (1166) ved Ærøskøbing skal være pesttjørne ... sat for at markere pestgrave, store fællesgrave for folk, der var døde af pest, og som man på grund af smittefaren havde fundet det rigtigt at sejle væk fra byen. Om de gamle fritstående tjørne på Drejøgisnes også, at de markerer pestgrave.³⁰
19. Nogle tjørne omkring Korbenshøj i Vust (1316) skal stamme fra den sorte døds tid.³¹
20. På Ulsted kirkegård øst for Nr. Sundby (1474) har stået tjørne plantet over en pestkule.³²
21. 21. *Pest-* eller *Hellettjørnen* ved vejen fra Hem til Skrødstrup (1853) skal stamme fra den sorte død.³³
22. En tjørnebusk i Nørager sogn (1959) blev efter sigende plantet, hvor man begravede ofrene for en tyfusedepiemi.³⁴
23. *Lats* hed en stor hvidtjørn midt på marken Svende- eller Svenskebakken ved Ommestrupgård ved Kalø Vig (2044). Den skulle være plantet over pestofre, andre mente af svenskerne. Blev tjørnen fældet, ville gården brænde og gerningsmanden lide en voldsom død. Gik ud i de strenge vinstre 1940–42, skønt man gjorde alt for at hindre det, og ejeren lod sin karl grave stubben op – kort efter brændte den ene længe som følge af lynnedslag, og karlen blev dræbt af en nedfaldet højspændingsledning.³⁵
24. Da en smitsom sygdom hærgede landet, blev i Skorup (2176) en kone syg og døde; hun bestemte, at man begravde hende i en høj på marken, så ville byen blive skånet. På højen stod en hvidtjørn, ingen turde røre, men o. 1870 blev den brændt af hyrdedrenge.³⁶
25. Omkring Salten (2210) findes hist og her store enlige tjørnebuske, der skal være plantet i pestens tid over nedgravede lig, for at ingen kunne grave dér.³⁷
26. Man sagde (1910), at der under enlig tjørn på Overgårds mark syd for Salten (2211) lå pestdøde mennesker begravet.³⁸
27. Ofre for den sorte død skal være lagt i højen under *Møgelhøjs Torn* på Ris mark ved Elling skov (2223), ved tornen er fundet en skat.³⁹
28. Om en gammel tornebusk på Tornumgårds mark (2313) hed det, så langt man huskede tilbage, at den var plantet over en pestkule og at gården ville brænde, hvis man ødelagde tjørnen.⁴⁰
29. En pestkule på Lilballe mark (2374) var omgivet af torn for at holde folk væk.⁴¹
30. Ved Buskløkke på Øster Lindet mark (3051) har stået tre tjørnebuske om en Troldhøj; her lå i pestens tid en gravplads og var set troldtøj, ingen turde røre ved tjørnene og gå forbi efter mørkets frembrud.⁴²
31. I Hygum sogn døde 1659 504 mennesker af pest, de blev lagt i store fællesgrave, og over dem plantede man en hvidtjørn som advarsel om ikke at nærme sig stedet (3058).⁴³
32. På Barsø (3211) blev pestdøde fra strandet skib begravet i løkken Kragtvorn og fredede tjørne sat omkring stedet; man har set lys ved dem, før der kom lig til øen.⁴⁴
33. På engen Majhøj ved inderste vig af Gerner Fjord (3211) står en ældgammel hvidtjørn på ”pestgraven” – en 35 m. lang og 2 m. høj kampestensætning, hvor ofre for den sorte død skal ligge begravet. Stammen er spaltet og holdes sammen af jernbånd mærket J. Bruhn, i 1850'erne lod han tjørnen indhegne og frede.⁴⁵
34. Pesttjørn på høj øst for Ertebjerg på Als (3253), egnens højeste punkt (55 m.), præger

landskabet i vid omkreds og bruges som sømærke. Pestofre skal være jordet under tjørnen, som blev fredet 1953, i den er sat "forbrand" for Ertebjerggård. Den 15 m. lange og 4 m. brede jordforhøjning med enkelte sten er imidlertid rester af en langdysse fra yngre stenalder.⁴⁶

Der råder usikkerhed med hensyn til hvidtjørnens maksimale alder, idet spørgsmålet endnu ikke har været genstand for dendrologiske undersøgelser. Nogle af landets ældste eksemplarer i Dyrehaven ved København stammer sikkert "fra skovens tid", d.v.s. før 1670, men da botanikeren C. Raunkiær 1925 talte årringene i en tjørn, kom han langt fra til to hundrede.⁴⁷ Basis og rodsystem kan dog være langt ældre end stammen; efter fældning af storm eller mennesker blev tjørnen "sat på roden" og fik ny livskraft, dette kan være sket flere gange med passende mellemrum. Før træet dør, skyder det nye skud, der lidt til siden danner en ny tjørn, således at et træ ... engang plantet på højen kan fortsætte i årtusinder.⁴⁸ Desuden er veddet meget hårdt og varigt. Endelig har overtroisk frygt værnet de gamle markante tjørne samt tit vel også sørget for, at et visnet eller ødelagt eksemplar blev udskiftet.

Alligevel er det mest sandsynligt, at de ældste nulevende pesttjørne blev plantet under kvægpest-epidemier i 1700-tallet, ligesom en lang række herhen hørende sagn gælder denne sot og ikke morbus pestis.

1745 skal i hele landet to millioner stykker kvæg være pestdøde, 1762-63 angives tallet til 254 994. Det var denne katastrofe, som gav stødet til, at man forlod fællesdriften, og til at man oprettede Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Da pesten 1777-81 atter indkom syd fra, kunne træffes så effektive modforholdsregler, at blot 5 136 kreaturer døde, mens 4 481 blev slået ned. Siden har kvægpesten været ukendt i dansk landbrug.

35. Den cirka 200-årige *Simonstjørn*, fredet 1939, på Sylshøj ved Snoldelev (195) blev måske opkaldt efter Simon Mørch, en søn af herredsskriveren på kvægpestens tid i 1740'erne; man plantede den, hvor pestdøde husdyr blev begravet, og så ophørte soten.⁴⁹⁵⁰

36. I Åstrup (1054) blev o. 1750 plantet en tjørn over pestdræbte kreaturer (eller: for at standse kvægpesten). Ejeren savede o. 1925 nogle grene af tjørnen og fik mund- og klovesyge i besætningen.⁵¹

37. En pesttjørn nord for Give mølle (2313) viste, hvor de døde dyr blev gravet ned.⁵²

38. Om en gammel, 1941 fredet, kristtornlund på åben mark ved Seest Skovgård (2668) sagde gamle folk, at den blev plantet over pestdøde kreaturer for at hindre sunde dyr i at græsse her og blive smittet. Men der er tale om en gravplads fra yngre jernalder, i nærheden er fundet menneskeknogler.⁵³

39. Meget stor hvidtjørn skød frem, hvor pestdøde kreaturer lå begravet ved vejen mellem Løgumkloster og vandmøllen (3117); fældet 1965 i forbindelse med vejoplægning. *Noget er der om det. Kommer man til Slesvigs østkyst, så har man der fuldt og fast pointeret, at hvidtjørn stammede fra kvægpestens dage.*⁵⁴

Da Vendsyssel 1709 blev ramt af kvægsyge, var bønderne ret ligegyldige med at fjerne kadaverne. Amtmanden måtte 4 juni pålægge grandefogederne i Vrensted at drage omsorg for, at de døde dyr nedgraves senest klokken ni næste formiddag.⁵⁵

19 maj 1745 gav grev Rantzau, befalingsmanden over Fyns stift, efter dr. Carl Musæus' anvisninger en række bestemmelser om pestdøde dyr. De skal graves fire alen ned ...

... og kastes intet andet på end bare jord; når denne jord efterhånden er sunket en halv

alen, så fyldes graven op igen med frisk jord, grus eller sand. Når den således er blevet opfyldt to gange eller tre gange, spænderes på hvert stykke kvæg et læs brænde eller tørv, og [det] brændes op i graven; det er den allersikreste metode og den nyttigste.

Iflg. kgl. forordning af 9 juli for Fyn og Sjælland skal kvæg udført uden sundhedsattest *straks ihjelslås og derpå dybt i jorden nedgraves*. 29 juli hedder det i en anden kgl. bestemmelse med 14 vidtløftige punkter bl.a., at kadaverne skal graves tre alen under jorden, dækkes udelukkende med jord og mere jord fyldes på, så ofte fækulen synker sammen.⁵⁶

12 april 1746 oplæstes på Fakse og Stevns herredsting en kgl. befaling, hvorefter man straks skulle efterse, om kulerne med pestdødt kvæg var forsvarligt dækket, i modsat fald lægges et tykt lag jord over for at hindre stank og smitte i sommervarmen.⁵⁷ Iflg. Ramsø-Tune herreders tingbog 15 april 1746 skal pestdøde kreaturer dækkes med to alen jord, graves ikke så dybt, kastes mere jord over til denne højde.⁵⁸

Tang Kristensen har fra kvægpestens tid samlet oplysninger om talrige fækuler på afsides steder navnlig i Jylland, men pesttjørn er sjældent nævnt.⁵⁹ Plantningen af tjørn på pestgravene skyldtes ikke et offentligt påbud; den må være sket på bøndernes eget initiativ og som en fortsættelse af ældre tiders skik.

PESTMOTIVET I OPLØSNING

Der er bevaret ”sikre” efterretninger om cirka 40 pesttjørne, men det oprindelige antal var utvivlsomt meget større. Kvægpesten indtraf sidst og traditionerne om den levede derfor længst, da nye epidemier ikke indtraf, gik mindet dog efterhånden i opløsning, og mange steder vidste man ikke længere, hvad tjørnen stod for. Men den indgød stadig

respekt på grund af dulgt overtro og blev ikke ryddet, selv hvor den generede markarbejdet. I en række optegnelser fra Sjælland er pestmotivet næsten forsvundet; der advares mod at beskadige eller fjerne visse tjørne, for hvis det sker, rammes ejerens (eller landsbyens) husdyr af uheld, sygdom etc.

40. I Borup (216) forbød ejeren af en tjørn på det strengeste at fjerne den mindste kvist eller slå kreaturer med gren fra tjørnen, han var overbevist om, at det ville blive straffet med uheld i hans besætning. Så ofte der var pløjet og sået omkring træet, sås næste morgen en trampet sti, og man havde set spøgelser på stedet.⁶⁰
41. En gårdejer i Ebbeløkke (333) holdt strengt på, at en hvidtjørn ikke måtte fældes – af frygt for uheld med husdyrene.⁶¹
42. På højen Stenkisten (336) stod en meget stor tjørn, ejeren prøvede flere gange at få den fjernet, lige så ofte blev et af hans dyr sygt, derefter fik den lov at stå urørt.⁶²
43. Man fredede nogle store tjørne i Høve og Åstofte (338), hvis de forsvandt, kom sygdom i ejernes besætning.⁶³
44. Der blev sagt om en meget gammel tjørnebusk på mark i Nordrup (402), at for hver gren eller kvist man huggede af den, døde et kreatur i gårdejerens stald.⁶⁴
45. Gennem flere slægtled hed det, at en hvidtjørn i Skuderløse (414) ikke måtte røres, den rummede en forbandelse, og blev den ryddet, gik det ud over kreaturerne; der var ofte set lys under træet.⁶⁵
46. En mand i Landgrav (421) kørte jord fra en høj og savede grene af en tjørn på højen, de følgende år blev mange af hans husdyr syge, andre døde, og siden rørte han aldrig hverken høj eller tjørn.⁶⁶
47. Det gav uheld med kreaturerne at hugge en tjørn ved langdysse nær Rævehøj i Gerlev sogn (434).⁶⁷

48. En tjørn på mark i Vollerslev (504) stod i vejen for markarbejdet, men blev ikke ryddet; den vogtede en skat fra krigens tid, og fældede man den, ville gårdens dyr dø af pest.⁶⁸
49. Så ofte man huggede grene af hvidtjørn på Elverhøj i Hellested (527), døde ejerens bedste hest; man satte træet i forbindelse med bjergfolk.⁶⁹
50. Blev gammel tjørn på mark i Næstelsø sogn (584) fældet, skulle hestene dø og andre uheld ske. Man gjorde det alligevel, og året efter mistede ejeren tre heste og et føl.⁷⁰
51. Hvis man tog noget fra en tornebusk ved gård i Vester Herup (1668), mistede ejeren et kreatur.⁷¹

Kun i et par tilfælde synes pesttjørn-traditionen at være overført på andre træer og en stendysse (hvor der engang stod en pesttjørn?):

Asken på den store gravhøj mellem de to Juulsgårde i Bodilsker sogn (681) måtte ikke fældes, uden at man straks plantede en anden. En ny ejer gjorde det ikke og hans køer blev syge, til han havde plantet et nyt træ.⁷²

Fældes gammel eg mellem Frederiksgave og Ebberup på Vestfyn (1012), bliver gårdens køer syge og dør; nu (1935) står kun den barkløse stamme tilbage.⁷³

Blev en stendysse på Frenkerup mark fjernet, kom en ødelæggende kvægsygdom til egnen. Da en mand borede hul i overliggeren for at sprænge den med krudt, døde pludselig en af hans køer.⁷⁴

I sidste afsnit diskuteres, hvorvidt magiske og mytiske forestillinger kan have spillet ind ved valget af tjørn som fællesgravens vogter. Fra først af kan der dog meget vel have været tale om en rent praktisk foranstaltning (advarsel, skræmmemiddel), først senere blev der til det strenge forbud mod at færdes, endside grave,

på stedet knyttet overtro, oftest straf for at nærme sig eller beskadige tjørnen (nr. 1, 4, 5, 7, 12–15, 23, 24, 34, 36, 40–51), spøgelse, lys set ved træet (nr. 6, 30, 32, 40, 45), skat ved det (nr. 27, 48), offer til det (nr. 1). Mindst fire steder er traditionen henlagt til oldtidsminder (nr. 33, 34, 38, 47).

Traditionen har tilsyneladende været mest befæstet på Sjælland, i hvert fald stammer de fleste meddelelser herfra. Der er også optegnet de sidste usikre rester af taburo: store gamle og fritstående tjørne, især på kæmpehøje, skal ”for en sikkerheds skyld” blive stående.⁷⁵ Men også i Sønderjylland nærede ældre folk stor respekt for flere gamle tjørne.⁷⁶

Tjørn på mark i Sandby ved Lammefjorden (266) måtte ikke ryddes.⁷⁷ *Helletjørnen* på Tjørnehøj i Ulstrup (292) ikke fældes, det bragte gerningsmanden uheld; en karl tog gren til at reparere ploven med, kort efter styrtede den ene hest om.⁷⁸ Ryddede man en tjørn på Bøgebjerg ved Algestrup (311), fik man uheld.⁷⁹ I Holmstrup (315) frarådede gammel mand en gårds nye ejer at fælde tjørnen ved en kilde i Barnshøj, da det let kunne bringe ham uheld og ulykke.⁸⁰ Hest lå begravet under tjørn ved Egeløkke i Højby sogn (333) og man pløjede uden om den.⁸¹ Det gav uheld at fjerne nogle tjørne på Langhøj i Asnæs sogn (338) og en stor tjørn på gårde i Fårevejle (339).⁸² En tjørn ved vejen i Vallekilde sogn (341) blev værnet af ejeren, så længe han levede.⁸³ Tjørn på Bromme mark (379) var beboet af en trolde, ejeren ville fælde den, men gik syg hjem og døde kort efter.⁸⁴ Da en hjulmand havde ryddet en tornebusk i Sludstrup (432), døde han hurtigt af kræft, som årene gik fik hele familien sygdommen – *af hjulmandens børn blev ingen tilbage, høvnen ramte dem alle*.⁸⁵ Der stod en ulykkestjørn på Stubberup mark ved Holsteinborg (455),⁸⁶ og ingen turde rydde en gammel tjørn ”Busken” mellem Fodby og Saltø nord for Bistrup (484), den blev regnet for et helligt træ

(fredet 1960).⁸⁷ Man måtte ikke fælde en meget stor hvidtjørn i Svaneke vang ved skel til Ibsker sogn (645), ejeren begyndte at rydde den, gik syg hjem og drømte, at træets ånd sagde: Du må studse, men ikke hugge mig!⁸⁸ Det bragte uheld at fjerne et par hvidtjørn mellem to gårde på Landø, Sydlolland (783),⁸⁹ og den, som fældede en hvidtjørn på tomten af Bellinge slot (837), ville få en plage.⁹⁰ Blev meget stor hvidtjørn på Gl. Stenderup bymark nær Odense-Fåborg landevejen (1073) beskadiget, skete der gerningsmanden en stor ulykke.⁹¹ Horne præstegård (1078) fik en ulykke, hvis stor tjørn på dens mark blev fældet.⁹² Ingen måtte bryde grene af enlig gammel hvidtjørn på strandskrænt ved Silstrup i Thisted Bredning (1352), vedkommende blev straffet med en stor ulykke,⁹³ *Helligtjørnen* på øen Fur (1671) omtales fra slutningen af 1600-tallet som tabutræ, øboerne turde ikke fjerne den mindste stump, at gøre det blev betragtet som en ugudelig handling.⁹⁴ En stor hvidtjørn ved gården Tolstrup i Nødager sogn (2013) og én ved gård i Hårbølle, Østmøn (627) blev fredet, fordi ”noget” lå begravet under dem; der ville ske uheld, hvis de blev fjernet.⁹⁵ En stor tjørn i markskel i Skåde (2114) måtte ikke ryddes, begyndte man på det, lød skrig og blod flød ud af træet.⁹⁶ På en mark ved Hvolbæk (2153) skal have stået nogle fredlyste ”hellige” tjørne.⁹⁷ Stor udgået tjørn på mark øst for Isted Skovkro (3345) blev ikke fjernet, den som gjorde det, fik en stor ulykke.⁹⁸

TJØRNEN SOM TABU- OG VÆRNETRÆ

Pesttjørnen er en speciel dansk tradition med sydgrænse i de tidligere danske provinser Slesvig-Holsten. Den er ukendt i vore nabolande⁹⁹ som i det øvrige Europa, må være opstået lokalt og danner en endnu uforklarlig enklave, idet

den falder sammen med mytiske og magiske forestillinger om tjørn og torn, der er næsten kosmopolitiske.

At de talrige skarpe torne skulle holde folk og fæ på afstand fra fællesgraven, nævnes i den første optegnelse om pesttjørn (Skamby 1819) og af mange senere meddelere. Men allerede 1845 er Vedel Simonsen inde på, at det kan være en sekundær tolkning. *Trolden, for hvem man skulle vogte sig, [var] vist ingen anden end den dér begravede pestsmitte, som man for desto sikrere at opvække frygt i hin overtroens tidsalder gav navn af en trolde*¹⁰⁰ (sml. nr. 6, 9, 30, 40, 49, s. 134 Bromme). Man mente, at pesten gik over landet som en lille grå mand, en sort dreng, en hvidklædt kvinde (”pestfrue”) o.a. personifikationer af sygdommens dæmoniske natur; i en senere tid blev de til trolde, dværge og spøgelse.

Hvis gårdens brand var sat i en tjørn, måtte denne ikke fældes, da gården i så fald ville brænde. Tegning af Lorenz Frølich til H. C. Andersens eventyr »Noget«.

Det var gammel folketro, at de underjordiske væsener holdt til under tjørn. »Bakketrollden Sindre udenfor sin hule«, maleri af J. Th. Lundbye, 1845.

Her kommer så et andet ældre motiv ind: tjørn og andet, som groede på kæmpehøje, tilhørte de døde ("underjordiske"), var derfor helligt og urørligt; beskadigede eller tilegnede man sig deres ejendom, blev man straffet med uheld, måtte bøde med et husdyr.¹⁰¹

Bjergmanden boede under en tjørn på Skelhøj mellem Tørring og Blaugstrup;¹⁰² dværge holdt til ved nogle omhyggeligt fredede torne ved Bjerget på Gjøl i Limfjorden;¹⁰³ underjordiske væsener boede under enlige tjørne på marker omkring Bejstrup og Aggersund og måtte ikke fældes, da de ellers gjorde fortræd i landsbyerne.¹⁰⁴ Ingen turde røre en tornebusk på sløjfet høj på Hønsholm ved Åbybro, her holdt en dværg til, og man havde set lys ved busken;¹⁰⁵ en dværg boede under tjørn ved Dværghøj på Rønæs,¹⁰⁶ bakkenisser under tornebusk ved vejen fra Hørmested til Skærum,¹⁰⁷ liglam var

set under flere store tjørne i Østjylland.¹⁰⁸ Der færdedes troldtøj under fladkronet hvidtjørn på Tandkildebakken mellem Tibirke og Tisvilde,¹⁰⁹ hekse holdt til ved tjørn i markskel mellem Haslund og Værum¹¹⁰ – osv. (sml. nr. 6, 30, 32, 40, 45).

Tilsvarende forestillinger findes i bl.a. Irland: *the fairies* holdt helst til under en hvidtjørn og denne stod derfor gerne midt i en *fairy-ring* (heksering af svampe), bonden ville hellere dø end fælde en sådan gammel tjørn, der var helligt alferne.¹¹¹ S. Nilsson kendte 1863 cirka et dusin gravhøje med gammel tjørn i det sydlige og vestlige Sverige; omk. 1820 var træerne så hellige, at ingen økse måtte berøre dem, ingen kvist brydes af, forældre gav deres børn strenge ordrer om ikke at røre ved et sådant træ, når de legede på højen. Ved Karaby i Skåne fandtes 1680 en høj tjørnebusk, der var hellig, den

hverken kunne eller måtte fældes og havde derfor stået her i umindelige tider.¹¹² Om et par bakker bevokset med store hvidtjørn siger sagnet, at her ligger en konge begravet, og alle undlader at beskadige træerne (1929);¹¹³ andre steder er ”hellig” tjørn plantet over dronning, kriger, forbryder; man pådrog sig alskens ulykke ved at fælde dem, og til visse tjørne blev der ofret som værn mod trolldøj.¹¹⁴

Lignende overtro kendes om andre træer, men det er bemærkelsesværdigt, at tjørn og torn hos os blandt 344 brand- og ulykkestræer (pesttjørne ikke medregnet) udgør langt den største gruppe: 35 på øerne, 36 i Jylland, 14 syd for grænsen, ialt 85; næst efter følger 71 ege (henholdsvis 11+16+44) og 38 aske (3+35). Mens de fleste sønderjyske og slesvigske ulykkestjørne forårsager ildebrand på bygninger, dominerer pestmotivet i øernes tjørn-folklore og falder her ofte sammen med (ældre?) tro om hylden:

Husdyr døde, hvis man fældede en hyld; den, som hader hyld, får uheld i sin besætning (Stevns).¹¹⁵ Sagde man ikke ”mig forlov” eller bad en bøn, før hyld blev ryddet, fik man uheld med mælken (Nordvestsjælland)¹¹⁶ og kreaturerne (Ørslev, Sydsjælland);¹¹⁷ husdyr døde, da man i Bregninge på Fyn havde fældet en hyld på kæmpehøj.¹¹⁸

Det ældste germanske navn til hvidtjørn (og andre tornede træer og buske) var *haga*, *hagan*, der refererer til begreber som pleje, værne, skjule, er beslægtet med ordene *have* (oldnord. *hagi* = indhegnet græsning), *hæk*, *hegn*, *hæge* om, måske også *heks* (da med den oprindelige betydning ’skovdæmon’) og bevaret i tysk *hagedorn*, norsk og svensk *hag-*, *hagetorn*, dansk *havtorn* (omkr. 1300 *haghæn thorn*), engelsk *hawthorn* samt trænavnet *hæg* (oldnord. *heggr*).¹¹⁹ Hagenhouc ’tjørnehøj’ er en gammel og udbredt benævnelse for især gravhøj beplantet med tjørn, som sådan nævnt

786 i dokument fra Hessen.¹²⁰ En lille gruppe østnordiske navne til vrietorn (korsved) må høre herhen: *virntorn* (1580), *voentorn* (begyndelsen af 1800-tallet), *verentorn* (Sydsjælland), *vårtorn*, *-træ* (Bornholm), svensk *viren-*, *vårren-*, *vårntorn* – alle forled til verbet værne, idet planten med de korsdannede grene blev brugt som beskyttelse mod hekse og trolldom.¹²¹ Louise Hagberg mente, at man før jern (stål) blev tilskrevet apotropæisk kraft tænkte sig, at tjørnens hårde, spidse torne kunne holde onde ånder på afstand; den senere brug af knappenåle, knive etc. mod trolddom skyldtes altså ikke selve materialet, men dets stikkende, skærende egenskab.

Så tidligt som i Cæsars omtale af Galterkrigen 58–50 f.Kr. nævnes næsten uigennemtrængelige levende tjørnehegn, også som militært forsvar. Det var og er i Sydafrika, Paraguay, Indien o.a. st. almindeligt at omgive eller dække gravsteder med tjørn, som værn mod ådselædende rovdyr og mod dæmoner, for at hindre den døde i at ”gå igen” – kort sagt sikre menneskers og dyrs sidste hvilested.¹²²

Meget peger således i retning af, at den stikkende tjørn skulle dels holde pestens ofre og/eller den personificerede smitte nede i graven, dels værne denne mod ondsindede væsener, rovdyr, nysgerrige o.s.v.

Et spøgelse kunne ikke komme ind i et hus omgivet med tjørn eller hvor tjørnegren lå på tærskelen (Skåne, Island, Balkan, Armenien).¹²³ I det gamle Palæstina og Rom blev tjørnekviste ofte hængt over døre og vinduer for at drive dæmoner (navnlig sygdommes) på flugt.¹²⁴ Slaviske folkeslag stak slænkviste over døre og vinduer til et hus med spædbørn,¹²⁵ på Malakka anbringes en tornet plante under gulvet for at hindre onde ånders adgang til nyfødte børn, barselkvinder bærer skarpe torne som apotropæum.¹²⁶ Tornede vækster beskyttede også husdyr mod enhver negativ påvirkning, man satte kviste af hvidtjørn eller slæen i stalddaget eller lagde dem i krybben;

i Böhmen drev man køerne over tjørn ud til græsning.

Der blev plantet tjørn omkring en grav på Haverslev kirkegård, fordi den døde gik igen,¹²⁷ og over nedmanet genganger fra Frørup mølle for at binde hende til jorden,¹²⁸ i en have i Eskebjerg, Nordvestsjælland, hvor præst manede et genfærd ned.¹²⁹ Hvert år blev lagt et læs tjørn i Glostrup skov på Vestlolland, hvor ugudelig præst var nedmanet,¹³⁰ og *der lå altid tjørn over officerens grav* på Horslunde kirkegård.¹³¹

Som hjemmets værn blev hvidtjørnen hos indogermanske folk efterhånden et symbol på den trygge hvile og knyttet til naturmyter om sønnen, jf. eventyret Tornerose og sagn om ”søvntornen”. Odin stak valkyrien Brynhilde med en torn, og hun faldt i dyb søvn, eddaerne nævner samme anvendelse.¹³² *Man plantede derfor hvidtjørnen [på pestgrave] for at skaffe de afdøde en lykkelig afløsning for den trængselstid, de havde gennemlevet.*¹³³

Den i England ret udbredte tro, at blomstrende hvidtjørn ikke må bringes ind i huset – det giver sygdom, ulykke, død – gælder en række andre forårsplanter,¹³⁴ men det hedder i en optegnelse: *Det er en relikv af en langt ældre og meget ejendommelig overtro, som forbinder lugten af tjørnen med pesten.*¹³⁵ Når vinterstormen for gennem en fritstående tjørn, syntes man det lød som en grådkvalt jamren – *nu kalder den på lig, sagde de gamle; der er ulykke ved det træ, ingen tør røre det, alle frygter det, som de har frygtet det gennem hundreder af år; de, der kommer ind under dets krone, dem rammer sorgen og skammen* (Jens K. Jørgensen),¹³⁶ og J. P. Jacobsen digtede: *For tjørnen er gravtræ, / dens rødder rinder / blandt døde mænds ben.*¹³⁷

Det har i Sverige været meget brugt at plante tjørn om grave og kirkegårde, ”gravtørne” i Bohuslän også på selve graven.¹³⁸ Og helt fra Tacitus (*Germania*, kap. 2) har vi mange beretninger om Nordeuropas hellige

skove og lunde, der både var domus dei og domus mortuorum, gravpladser og bosteder for de dodes sjæle. I Estland blev der ofte gravlagt ude i naturen mellem buske og krat, også i Letland anbragte bønderne hemmeligt deres døde sådanne steder, herom hedder det 1422 i Rigas statutter: *praeeligunt se in campis silvestribus cum feris sepeliri.*¹³⁹ Kristendommen prøvede længe forgæves at få alle lig jorden på kirkegårdene; 1637 og senere berettes, at letterne i Livland helst selv vælger deres gravsteder, også lapperne begravede de døde i skovene.

I det meste af Mellemeuropa har det været skik at brænde lig på bål af tjørn, slåen, måske også taks. Af ”Mannhardt-skolen” blev det genstand for mytiske tolkninger, således skulle tjørnen være en manifestation af lynet, med røgen vendte sjælen retur til himlen.¹⁴⁰ Men grunden til, at man valgte slåen og tjørn, var sandsynligvis rent praktisk: veddet giver en kraftig ild og blev derfor i ældre tid foretrukket til fyring af bageovne. Ligbrændingen ophørte i de romerske provinser i 4. årh., skikken holdt sig længere i det nordlige og østlige Tyskland, i Skandinavien og de slaviske områder.

Man har her ud fra forsøgt endnu en tolkning: med skikkens ophør mistede tjørnen sin betydning som (helligt?) balmateriale, siden plantede man den over de brændte eller ubrændte lig i en *hagenhouc, hagenhougi*, ’tornhøj’, *thornbus* ’grav’. Sådanne tjørne kendes i bl.a. Skåne og Skotland. Hos tsherkesserne i Kaukasus er plantet hvidtjørnhække om kirkegårdene.¹⁴¹

Som undersøgelsen viste, har det samme kompleks af mytiske og magiske forestillinger om tjørnen rådet i hele det område, der blev ramt af pestepidemier. Men kun hos os blev den knyttet til traditioner om pestens fællesgrave. Hvad der har betinget denne enklave er stadig en gæde; samtidige oplysninger savnes, og det senere folkloristiske materiale er sparsomt. Skikken må være et hedensk levn,

da tjørnen ellers ikke blev plantet på grave i kristenjord.

FORKORTELSER

DFS = Dansk Folkemindesamling (med registrant-nr.).

DS = Tang Kristensen, E., 1892–1901, ny række 1928–39, *Danske Sagn*, Aarhus.

JA = Tang Kristensen, E., 1891–94, tillægsbind 1900–02, *Gamle Folks fortællinger om det Jyske Almueliv*, Kolding & Aarhus.

KILDEHENVISNINGER

- 1 Pesthistorie: Holberg, Ludvig, 1732–35, *Danemarks Riges Historie* 2, København, s. 299; Rhode, P., 1776, *Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie* 1, København, s. 89, 92, 419; Museumi, 1895, s. 295f, 307, 316; Troels-Lund, Fr., 1915, *Dagligt Liv i Norden* 2, s. 113, 121ff; Feilberg, H. F., 1894–1904, *Ordbog over jyske almuesmål* 2, København, s. 810f; *Trolde-sagn og dunkel Tale*, 1917, København, s. 50; Reichborn-Kjennerud, I., 1940, *Vår gamle trolldomsmedisin* 3, Oslo, 82ff; Bastholm, E., 1942, *Sygdomme i Danmarks Middelalder*, København, 160 s.; *Medicinhist. Årsbok*, 1968, s. 96ff; *Kulturhist. Leksikon for Nord. Middelalder* 13, 1968, s. 238ff.
- 2 Wedel, L. M., 1796, *Oeconomisk-patriotiske Afhandlinger og Forslag*, København, s. 362.
- 3 Pestkuler og -høje: DS 4, s. 560ff, 572, 1703, 1769f, ny rk. 4, s. 428ff (men tvivlsomt, om alle (eller nogen?) skyldes morbus pestis).
- 4 DFS 1906/28, 3287 (optegn. 1945).
- 5 *Fra Ribe Amt*, 1938, s. 43f.
- 6 Ries, J. H., 1916, *Sagn, Overtro og gamle Fortællinger fra Løjt Sogn*, København, s. 44.

- 7 Simonsen, Vedel, 1843–44, *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards Historie* 1, København, s. 115.
- 8 Rasmussen, M., 1855, *Folkesagn og Fortællinger*, København, s. 12.
- 9 *Dansk Landbotidende* 9, 1874, s. 326.
- 10 Topografinumrene (sogne) er opløst i *Festskrift til Feilberg*, 1911, Kristiania, s. 477ff. og *Sønderjyske Årbøger* 1931, s. 229ff.
- 11 *Aarvog udg. af Historisk Samfund for Københavns Amt*, 1924, s. 20.
- 12 Mølby, Th. & Andersen, A. P. m.fl., 1939, *Snoldelev-Tune*, Roskilde, s. 165f.
- 13 *Ekstra-Bladet*, 21/3 1931.
- 14 DFS 1906/31d, s. 291.
- 15 DFS 1906/31d, s. 336.
- 16 Garboe, Axel, 1938, *Agersø i Store Bælt med Nabøen Omø gennem Tiderne*, København, s. 90, 251; DFS 1906/31d, s. 291 (1922).
- 17 DFS 1906/23, s. 772.
- 18 Simonsen [note 7], s. 115; Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 16.
- 19 Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 48f; DFS 1906/23, s. 867 (1943).
- 20 DFS 1906/23, s. 871.
- 21 DFS 1906/23, s. 876.
- 22 DFS 1906/23, s. 921.
- 23 Thiele, J. M., 1820–23, *Danske Folkesagn* 2, København, s. 39; Simonsen [note 7], s. 144; Rasmussen [note 8], s. 16.
- 24 *Samlinger til Jysk Historie og Topografi* 4, 1867, Ålborg, s. 253; *Skattegraveren* 10, 1888, Kolding, s. 107; *Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* 11, 1923, s. 263; *Jakob Madsens Visitatsbog*, 1929, Odense; Uhrskov, Anders, 1929, *Fynske Sagn*, København, s. 82; *Fynsk Hjemstavn*, 1939, s. 27; DFS 1930/5, 936 (rød-tjørn); Friis, Achton, 1936–37, *Danmarks store øer* 1, København, s. 39; Trap, Jens Peter, 1956, *Danmark* 5:1, *Odense Amt*, København, s. 351.
- 25 Meddelt af frk. Marie Illum, Sebjerggård 1966.
- 26 Egen optegnelse 1946.

- 27 *Aarborg for dansk Kulturhistorie*, 1896, s. 70.
- 28 *Fynsk Hjemstavn* 6, 1933, s. 62; *Aarborg for dansk Kulturhistorie*, 1896, s. 70.
- 29 DFS 1906/23, 1068.
- 30 Kjørboe, Tove, 1965, *En lille bitte vittens bit fra Ærø*, Ærøskøbing, s. 45 (øen hed oprind. Digerø, en forvandskning af digerdød?); sml. sm. Forf., 1951, *Ærø i en nøddeskal*, Marstal, s. 9.
- 31 DFS 1906/23, 1316 (1922).
- 32 DS 4, s. 576.
- 33 *Randers Amtsavis*, 28/7 1933.
- 34 DFS 1906/23, 1959.
- 35 *Fra Randers Amt*, 1915, s. 63; *Randers Amtsavis*, 28/8 1942; DFS 1906/23, 2044 (1947).
- 36 Kamp, Jens, 1877, *Danske folkeminder, aeventyr, folkesagn, gaader, rim og folketro*, Odense, s. 120.
- 37 DS ny rk. 3, s. 374.
- 38 DS ny rk. 4, s. 431f.
- 39 JA 1, s. 73; DS 3, s. 431; *Skattegraveren* 10, 1888, Kolding, s. 107.
- 40 DS ny rk. 4, s. 432, sml. *Sprog og Kultur* 3, 1935, s. 95 (Torninggård).
- 41 JA 1, s. 73.
- 42 DS 4, s. 573.
- 43 *Sønderjyden*, 20/7 1955.
- 44 *Sønderjysk Maanedsskrift* 11, 1934, s. 35.
- 45 DFS 1906/23, 3211 (1908); *Sønderjysk Maanedsskrift* 11, 1934, s. 28f; *Hejmdal*, 4/12 1942; Ries [note 6], s. 16; *Sprogforeningens Almanak*, 1941, s. 66.
- 46 Ussing, Henrik, 1926, *Det gamle Als*, København, s. 217; Raben, J., 1923, *Folkesagn fra Als og Sundeved*, Sønderborg, s. 64; *Sønderjysk Maanedsskrift* 19, 1943, s. 67; *Jydske Tidende*, 27/11 1949; *Jyllands-Posten*, 6/3 1953.
- 47 *Vidensk. Selsk. Skr., Biolog. Medd.* 5.1, ÅR, s. 73; brev fra lektor P. Chr. Nielsen, Hørsholm, 4/10 1965.
- 48 Nilsson, S., 1863, *Die Ureinwohner des scandinavischen Nordens* I, Hamburg, s. 34ff.
- 49 Fredericia, J. A., 1888, *Den danske Bondestands Frigørelse* 10, København; Böttiger, L., 1924, *Vesterskjærninge-Ulbølle og Omegn*, Nyborg, s. 141f; *Fra Ribe Amt* 21, 1927, s. 145; *Vendssysselske Aarbøger* 9, 1930–32, s. 223f, 225; *Fynske Aarbøger* 1, 1939–41, s. 357f., 360, 363.
- 50 *Dansk Naturfredning*, 1939–40, s. 84; Mølby [note 12], s. 165f; DFS 1906/23, 195 (1948); Trap [note 24] bd. 2:3, 1960, s. 180.
- 51 Lange [note 19]; *Fynsk Hjemstavn*, 1930, s. 13; *B.T.*, 10/3 1955.
- 52 DS ny rk. 4, s. 459.
- 53 *Naturen og Mennesket* 11, 1894, s. 425f; *Aarborg for Hist. Samf. for Odense og Assens Amter* 11, 1923, s. 263; *Dansk Naturfredning*, 1940–41, s. 81.
- 54 DFS 1906/23, 3117.
- 55 *Vendssysselske Aarbøger* 11, 1935–36, s. 183f.
- 56 *Fra Arkiv og Museum* 4, 1909–11, s. 262, 264, 569; *Dansk veterinærhistorisk Aarborg* 3, 1936, s. 127ff.
- 57 Kjær, Severin, 1888, *Fra Stavnbaandets Dage*, København, s. 157f.
- 58 Mølby [note 12].
- 59 JA 1, s. 73, sml. note 3.
- 60 DFS 1906/23, 216 (1927).
- 61 *Fra Dansk Folkemindesamling* V, 1933, København, s. 81; Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, København, s. 81.
- 62 Andersen [note 61], s. 66; DFS 1930/5, 336 (1925).
- 63 Andersen [note 61], s. 33, 81.
- 64 DFS 1930/5, s. 402.
- 65 DS ny rk. 2, s. 467.
- 66 DFS 1906/23, s. 421.
- 67 DFS 1906/23, s. 434 (1933).
- 68 DFS 1906/31d, s. 506 (1922); *Næstved Tidende* 4–5/9 1952.
- 69 DS 1, s. 79, sml. s. 163.
- 70 DFS 1930/5, s. 584.
- 71 DS 5, s. 11.
- 72 *Bornholms Tidende*, 20/10 1932; *Jul på Bornholm*, 1950, s. 40; DFS 1906/23; 681.
- 73 *Fynsk Hjemstavn* 8, 1935, s. 15.

- 74 JA I, s. 81.
- 75 Kamp [note 36], s. 421; Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 126.
- 76 Hejmdal, 4/12 1942 (Løjt sogn).
- 77 *Fra Holbæk Amt* 46, 1953, s. 103.
- 78 DFS 1906/23: 292.
- 79 DFS 1906/23: 311.
- 80 DFS 1906/31d: 315; *Fra Dansk Folkemindesamling V*, 1933, København, s. 81, sml. s. 86f.
- 81 DFS 1906/31d: 333.
- 82 Andersen [note 61], s. 14, 33.
- 83 Andersen, Lars, 1922, *Folkeliv i Skippinge og Tude Herreder*, Kolding, s. 6.
- 84 DFS 1906/31d: 379.
- 85 DFS 1906/23: 432 (1935).
- 86 DFS 1906/23: 455.
- 87 Trap [note 24] 5.3, 1954, s. 940, sml. DFS 1930/5: 484 (optegn. 1923: på mark øst for Fodby, ejeren fældede træet, siden ville intet gro på stedet).
- 88 DFS 1906/23: 645; *Bornholmske Samlinger* 33, 1950, s. 86.
- 89 DFS 1906/23: 763 (1935).
- 90 Kamp [note 36], s. 305; *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* 24, 1936, s. 143.
- 91 DS 2, s. 499.
- 92 *Fynsk Hjemstavn* 12, 1939, s. 47.
- 93 Andersen [note 18], s. 18f; *Danmark i Skildringer og Billeder* 1, 1887, København, s. 130.
- 94 Resen, Peder Hansen, ÅR, *Atlas Danicus VI*, delvis udg. v. Johs. Kruse, ORT, s. 8, 114.
- 95 *Randers Amtsavis*, 28/7 1933; egen optegnelse 1949.
- 96 DS 3, s. 378f.
- 97 DFS 1906/31d: 2153 (1927).
- 98 DFS 1906/23: 3345 (1944).
- 99 Negative svar på forespørgsler i Sverige: arkivarie Sten-Bertil Vide, Landsmålsarkivet i Lund, og provinsialläkare Bengt Lundström, Vänersborg; i Norge: prof., dr. philos. Ove Arbo Høeg; i Tyskland: dr. Heinrich Marzell, Gunzenhausen.
- 100 Simonsen [note 7].
- 101 Thiele [note 23], s. 54; Grundtvig, Svend, 1854, *Gamle danske Minder i Folkemunde* 1, København, s. 159; *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 1, 1866, Ålborg, s. 203f.
- 102 DFS 1906/23: 2219.
- 103 Grundtvig [note 101], s. 148; Ries [note 6], s. 15.
- 104 DFS 1906/23: 1289.
- 105 DS 1, s. 159, 165f.
- 106 DFS 1906/31d: 301.
- 107 DS ny rk. 2, s. 32.
- 108 Bl.a. *Østjysk Hjemstavn*, 1954, s. 103.
- 109 Uhrskov, Anders, 1921, *To Nordsjællenderes Erindringer*, København, s. 165.
- 110 DS 6. 2, s. 94, 218.
- 111 Wilde, Speranza Francesca, Lady, 1888, *Ancient Legends, Mystic Charms, and Superstitions of Ireland* 1, London, s. 39 jf. s. 45, 171f.
- 112 *Runa*, 1847, s. 49.
- 113 *Fataburen*, 1929, Stockholm, s. 12ff, St. Quirin blev valgt til skytshelgen for pestramte, fordi han bar stikvåben.
- 114 *Skandinaviska Nordens Urinvånare 2, Bronsåldern*, 1862–64, Stockholm, s. 21; Nicolovius (pseud. för Loven, Nils), 1868, *Folkklivet i Skytts härad i Skåne*, Lund, s. 117 jf. Brand, J., 1901, *Observations on the Popular Antiquities of Great Britain* 3, London, s. 271.
- 115 DFS 1906/23: 506, 546; 1906/38: 522.
- 116 Andersen [note 61], s. 40.
- 117 DFS 1906/31d: 609.
- 118 DS ny rk. 1, s. 115; Uhrskov [note 24], s. 59f.
- 119 Höfler, Max, 1908, *Volksmedizinische Botanik der Germanen*, Wien, s. 86f., sml. Marzell, H., 1943, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 1, Leipzig, s. 1219ff.; Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenaavne* 1, København, s. 429f., og 2, s. 367.
- 120 *Sitzungsberichte d. Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften, Philosoph.-hist. Classe* 29, 1859, s. 135, 166.
- 121 Lange [note 119] 2, 1960, s. 421; Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund, s. 343;

- Handwörterbuch d. deutschen Aberglaubens* 5, 1932–33, s. 504; *Jul paa Bornholm*, 1945, s. 43.
- 122 Liebrecht, Felix, 1879, *Zur Volkskunde*, Heilbronn, s. 270; Buschan, G., 1922, *Illustr. Völkerkunde* 1, Stuttgart, s. 599; Scheftelowitz, Isodor, 1925, *Alt-Palästinensischer Bauernglaube im religionsvergleich. Beleuchtung*, Hannover, s. 69; Höfler [note 119].
- 123 *Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde* 13, ÅR, s. 69; *Fataburen*, 1929, Stockholm, 2of.
- 124 Scheftelowitz [note 122]; Mannhardt, W., 1875, *Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*, Berlin, s. 295.
- 125 Krauss, F. S., 1908, *Slavische Volksforschungen*, Leipzig, s. 39f, 72, jf. sm. Forf., 1890, *Volks-glaube und religiöser Brauch der Südslaven*, Münster, s. 67: færgemand værned sig mod "pestfruen" med tornekviste lagt i midten af båden.
- 126 Skeat, W. W., 1900, *Malay magic*, London, s. 334, sml. Sébillot, Paul, 1906, *La Folk-Lore de France* 3, Paris, s. 382, 385, 417, og Rolland, E., 1904, *Flore populaire* 5, Paris, s. 242.
- 127 *DS ny rk.* 5, s. 150.
- 128 *DFS* 1906/23: 3281.
- 129 Andersen, Lars, 1921, *Folkesagn og Folketro i Skippinge-Tudse og Merløse Herreder*, Kolding, s. 15.
- 130 *DS ny rk.* 5, s. 136; *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog* 38, 1950, s. 225.
- 131 *DS ny rk.* 5, s. 438.
- 132 Hofsten, Nils von, 1957, *Eddadikternas djur och växter*, Uppsala, s. 90ff; Höfler [note 119].
- 133 Johnsson, J. W. S., 1917, i *Trollesagn og dunkel tale*, København, s. 50.
- 134 Burne, Ch. S., 1883, *Shropshire Folklore*, London, s. 244; Elworthy, F. Th., 1895, *The evil Eye*, London, s. 95; *Folklore* 20, ÅR, s. 343, og 21, ÅR, s. 224.
- 135 *The Gardener's Chronicle* 2, 1878, jf. Addy, S. O., 1895, *Household Tales*, London, s. 63.
- 136 Jørgensen, Jens K. & Andersen, Knud Hee, 1930, *Blomster ved Alfarvej*, Aarhus, s. 93.
- 137 Jacobsen, J. P., 1886, *Digte og Udkast*, København.
- 138 Arill, D., 1924, *Tro, sed och sägen*, Göteborg, s. 33.
- 139 Mannhardt, W., 1961, *Letto-preussische Götterlehre* (Språklige Bidrag 4, nr. 16), Lund, s. 49–51.
- 140 Liebrecht [note 122], s. 64.
- 141 *Denkschrift d. Berliner Akademie d. Wissenschaften*, 1850, Berlin, s. 224; Pfannenschmied, Heino, 1869, *Das Weihwasser im heidnischen und christlichen Cultus*, Hannover, s. 52f., jf. s. 66f. og note 48.

Tilføjelse i korrektoren: Ensom pesttjørn med mindsten på Barritskovby Nordmark (2268), hvor tre markskel mødes, blev 1969 fredet på foranledning af Glud Museum. Iflg. sagnet er Barrits pestofre i middelalderen her brændt og begravet; munke fra Horsens lyste forbandelse over stedet og plantede hvidtjørnen. Den blev siden fældet, men en ny groede frem. Under tjørnen er fundet knogler og aske. (*Vejle Amts Folkeblad*, 16/10 1969).